# HARBIY XIZMATCHILARDA INTELLEKTUAL G‘OYALAR VA ERKIN FIKRLASH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH USUL VA USLUBLARI

**Raxmonberdiyev Shohruh Baxodir o‘g‘li**

*O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi, Toshkent shahri*

**Annotatsiya.** Maqolada harbiy xizmatchilarda intellektual tashabbus, tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishning nazariy asoslari, usul va uslublari tahlil qilinadi. Zamonaviy qurolli mojarolarning murakkabligi, noaniqligi va tezkorligi quyi bo‘g‘indagi qo‘mondon va jangchilardan ham asoslangan mustaqil qaror qabul qilishni talab qilmoqda. Tadqiqotda erkin fikrlash intizomsizlik emas, balki qonuniylik va buyruq niyati doirasida amalga oshiriladigan “intizomli tashabbus” sifatida talqin etiladi. Ta’lim-metodik (kazus tahlili, Sokratik muloqot, debat, harbiy o‘yinlar, red teaming, AAR), tashkiliy-boshqaruv (vazifaviy boshqaruv, psixologik xavfsizlik, transformatsion liderlik), shaxsiy (refleksiya, kognitiv xatolarni anglash) va axloqiy-huquqiy yo‘nalishlar ko‘rib chiqilib, to‘rt bosqichli integrativ model taklif etiladi.

**Kalit so‘zlar:** harbiy xizmatchilar, erkin fikrlash, tanqidiy fikrlash, intellektual tashabbus, harbiy ta’lim, vazifaviy boshqaruv, red teaming, harbiy etika.

**Methods and Approaches for Developing Intellectual Initiative and Independent Thinking Among Military Personnel**

**Abstract.** This article examines theoretical foundations, methods, and approaches for developing intellectual initiative, critical thinking, and independent judgment among military personnel. The growing complexity, uncertainty, and tempo of modern conflicts require well-reasoned decision-making at the lowest tactical levels. The study interprets independent thinking not as indiscipline but as disciplined initiative exercised within the law and the commander’s intent. It reviews educational methods (case analysis, Socratic dialogue, debate, wargaming, red teaming, after-action reviews), organizational and leadership practices (mission command,

psychological safety, transformational leadership), individual practices (reflection, awareness of cognitive biases), and ethical-legal dimensions, and proposes an integrative four-stage model. The article also identifies institutional barriers and offers recommendations for military education systems.

**Keywords:** military personnel, independent thinking, critical thinking, intellectual initiative, military education, mission command, red teaming, military ethics.

## 1. Kirish

Zamonaviy urush faqat texnika va miqdor raqobati emas, shu bilan birga qarorlar sifati, tezkor moslashuv va axborot muhitini to‘g‘ri baholash raqobatidir. Raqamlashtirilgan jang maydoni, dezinformatsiya, tezkor texnologik o‘zgarishlar va noaniqlik sharoitida harbiy xizmatchining faqat ko‘rsatmalarni ijro etishi emas, vaziyatni mustaqil tahlil qilib, qo‘mondon niyatiga mos tashabbus ko‘rsata olishi muhim ahamiyat kasb etadi (US Army, 2019).

Biroq harbiy tashkilot an’anaviy ravishda qat’iy intizom, ierarxiya va buyruq ijrosiga tayanadi (Huntington, 1957; Janowitz, 1960). Bu holat ko‘rinishdagi qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi: bir tomondan, intizom va birdamlik, ikkinchi tomondan, mustaqil fikrlash va tashabbus zarurati. Maqolaning asosiy tezisi shundan iboratki, bu ikki talab bir-birini inkor etmaydi; to‘g‘ri tashkil etilgan harbiy ta’lim va boshqaruv madaniyati ularni uyg‘unlashtirishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi – harbiy xizmatchilarda intellektual g‘oyalar va erkin fikrlash qobiliyatini shakllantirishning samarali usul va uslublarini tizimlashtirish. Vazifalar:

asosiy tushunchalar va ularning harbiy kontekstdagi mazmunini aniqlash;

nazariy-pedagogik asoslarni ko‘rib chiqish;

ta’lim-metodik, tashkiliy, shaxsiy va axloqiy-huquqiy usullarni tizimlashtirish;

to‘siqlar va xatarlarni aniqlab, integrativ model hamda tavsiyalar ishlab chiqish.

## 2. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda nazariy-analitik yondashuv qo‘llandi. Ilmiy adabiyotlar tahlili, harbiy doktrinal hujjatlar (vazifaviy boshqaruv, red teaming bo‘yicha qo‘llanmalar) va xalqaro huquqiy hujjatlarning mazmunan tahlili hamda qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Manbalar tanlanganda pedagogika, psixologiya, tashkiliy xulq-atvor, harbiy sotsiologiya va xalqaro gumanitar huquq fanlarining tan olingan asarlariga ustuvorlik berildi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, maqola empirik so‘rov yoki eksperimentga emas, mavjud ilmiy va doktrinal bazaning tahliliga asoslanadi. Taklif etilgan model muayyan armiya yoki ta’lim muassasasi sharoitida pilot tarzda sinovdan o‘tkazilishi va mahalliy ehtiyojlarga moslashtirilishi lozim.

## 3. Asosiy tushunchalar

### *3.1. Intellektual g‘oya va tashabbus*

Harbiy kontekstda intellektual g‘oya – xizmat vazifasini bajarish jarayonida yangi yoki takomillashtirilgan taktik, texnik, tashkiliy yoki o‘quv yechimini asoslangan holda ilgari surish qobiliyatidir. Bunday g‘oya faqat originallik bilan emas, balki amaliy qo‘llanilishi, xavfsizligi va qonuniyligi bilan baholanadi.

### *3.2. Erkin va tanqidiy fikrlash*

Erkin (mustaqil) fikrlash – tashqi bosim, stereotip va dalilsiz da’volarga so‘zsiz bo‘ysunmasdan, dalil va mantiqqa tayanib mustaqil baho berish qobiliyati. Tanqidiy fikrlash esa bu jarayonning intellektual mexanizmi bo‘lib, ekspertlar konsensusiga ko‘ra izohlash, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z-o‘zini tartibga solish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi (Facione, 1990). Paul va Elder (2006) tanqidiy fikrlash sifati aniqlik, to‘g‘rilik, muhimlik, chuqurlik, kenglik va mantiqiylik kabi intellektual me’yorlar bilan o‘lchanishini ta’kidlaydi.

### *3.3. “Intizomli tashabbus” tushunchasi*

Harbiy xizmatchi uchun erkin fikrlash buyruqdan bosh tortish yoki intizomni buzish huquqini bildirmaydi. Zamonaviy harbiy doktrinalarda bu g‘oya “intizomli tashabbus” sifatida ifodalanadi: vaziyat o‘zgarganda va yangi muammo yuzaga kelganda quyi bo‘g‘in qo‘mondon niyati doirasida, qonun va axloq me’yorlariga amal qilgan holda mustaqil harakat qiladi (US Army, 2019). Bu ta’rif “erkin fikrlash”ni intizom bilan qarama-qarshi qo‘ymasdan, uning yuqori sifatli shakli sifatida ko‘rish imkonini beradi.

## 4. Nazariy-pedagogik asoslar

Fikrlash qobiliyatini shakllantirish bir necha yetuk nazariyalarga tayanadi. Bloom taksonomiyasi (1956) bilim va tushunishdan tahlil, sintez va baholash kabi yuqori kognitiv darajalarga o‘tish zarurligini ko‘rsatadi: faqat yodlash uchun mo‘ljallangan ta’lim yuqori fikrlash darajalariga olib kelmaydi. Kolb (1984) tajribaviy ta’lim sikli – aniq tajriba, refleksiv kuzatuv, mavhum tushunchalar shakllantirish va faol tajriba – harbiy mashqlar va tahlildan keyingi muhokama (AAR) tuzilmasiga mos keladi.

Mezirow (1991) o‘zgartiruvchi (transformativ) ta’lim nazariyasi katta yoshli o‘quvchilarda mavjud farazlarni tanqidiy refleksiya orqali qayta ko‘rib chiqish muhimligini asoslaydi. Schön (1983) “refleksiv amaliyotchi” tushunchasi orqali mutaxassislar amaliyot jarayonida va undan keyin o‘z harakatlari ustida o‘ylashi zarurligini ko‘rsatadi. Argyris (1991) esa “ikki halqali o‘rganish” orqali tashkilotlar faqat xatoni tuzatish bilan cheklanmasdan, xatoni keltirib chiqargan asosiy faraz va qoidalarni ham qayta ko‘rib chiqishi kerakligini ta’kidlaydi. Klein (1998) esa tajribali qaror qabul qiluvchilarning qaror usullarini o‘rganib, intuitiv qarorlar ham puxta tajriba va ongli tahlil bilan boyitilishi kerakligini ko‘rsatadi.

## 5. Shakllantirish usul va uslublari

### *5.1. Ta’lim-metodik usullar*

Harbiy ta’lim muassasalari va bo‘linmalarda quyidagi usullar fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda keng qo‘llaniladi va ular 1-jadvalda umumlashtirilgan.

Kazus va harbiy-tarixiy tahlil. Muvaffaqiyatsiz operatsiyalarni o‘rganish orqali o‘rganuvchi tashkilotlarning xatolarni oldindan ko‘rish, o‘rganish va moslashishdagi qiyinchiliklari ochib beriladi (Cohen & Gooch, 1990).

Sokratik muloqot. Instruktor tayyor javob bermasdan, farazlarni tekshiruvchi savollar beradi: “Bu fikr qaysi dalilga tayanadi?”, “Qanday muqobil tushuntirish mumkin?” (Paul & Elder, 2006).

Debat va “shayton advokati” usuli. Tinglovchi o‘z nuqtai nazaridan farqli pozitsiyani asoslab beradi; bu intellektual moslashuvchanlikni oshiradi va tafakkurdagi bir tomonlamalikni kamaytiradi.

Harbiy o‘yinlar va stsenariy mashqlari. Noaniq vaziyatlarda cheklangan vaqt ichida qaror qabul qilish ko‘nikmasi shakllanadi; ishtirokchilar qaror oqibatlarini xavfsiz muhitda sinab ko‘radi.

Red teaming. Mustaqil guruh rejani raqib yoki tanqidchi nuqtai nazaridan sinovdan o‘tkazadi va zaif tomonlarni aniqlaydi (UK MOD, 2013; Zenko, 2015).

Tahlildan keyingi muhokama (AAR). Mashq yoki operatsiyadan so‘ng “nima rejalashtirilgan edi, nima sodir bo‘ldi, nima uchun, nimani yaxshilash mumkin” kabi savollar atrofida unvon farqlaridan qat’i nazar ochiq muhokama o‘tkaziladi.

Analitik yozma ish va refleksiv kundalik. Fikrni aniq yozma shaklda ifodalash mantiqiy tuzilmani va mustaqil nuqtai nazarni shakllantiradi.

*1-jadval. Fikrlashni rivojlantiruvchi asosiy usullar*

| **Usul** | **Asosiy maqsad** | **Qo‘llanish shakli** | **Rivojlantiriladigan sifat** |
|---|---|---|---|
| Kazus va harbiy-tarixiy tahlil | Muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik sabablarini tushunish | Seminar, guruh tahlili, yozma xulosa | Tahlil, sabab-oqibat fikrlash |

| Usul | Asosiy maqsad | Qo‘llanish shakli | Rivojlantiriladigan sifat |
|---|---|---|---|
| Sokratik muloqot | Taxminlarni tekshirish, mantiqiy aniqlik | Savol-javob, mashg‘ulotdagi muhokama | Tanqidiy fikrlash, argumentatsiya |
| Debat va “shayton advokati” | Muqobil nuqtai nazarlarni sinash | Rolli munozara, ikki tomonlama bahs | Dalillash, muqobil g‘oya izlash |
| Harbiy o‘yinlar va stsenariy mashqlari | Noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish | Stol usti o‘yinlari, dala mashqlari | Qaror sifati, tashabbus |
| Red teaming | Rejadagi zaif tomonlarni “raqib ko‘zi bilan” topish | Mustaqil guruh tomonidan tanqidiy baholash | Intellektual halollik, xatarni ko‘ra bilish |
| Tahlildan keyingi muhokama (AAR) | Amaliyotdan tizimli o‘rganish | Mashq yoki operatsiyadan keyingi ochiq muhokama | Refleksiya, jamoaviy o‘rganish |
| Refleksiv yozuv va analitik insho | Fikrni tizimlashtirish, g‘oyani shakllantirish | Kundalik, qisqa tahliliy hisobot | Mustaqil fikr bayoni, yozma madaniyat |

*Manba: muallif tomonidan tizimlashtirilgan.*

### *5.2. Tashkiliy-boshqaruv usullari*

Eng yaxshi ta’lim usullari ham muhit qo‘llab-quvvatlamasa samara bermaydi. Shu bois quyidagi tashkiliy omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega:

Vazifaviy boshqaruv va qo‘mondon niyati. Qo‘mondon vazifaning maqsadi va kutilayotgan natijani aniq ifodalaydi, usulni tanlashda esa quyi bo‘g‘inga mas’uliyat bilan erkinlik beradi. Bu amalda intizomli tashabbusning asosiy mexanizmidir (US Army, 2019).

Psixologik xavfsizlik. Jamoa a’zolari savol berish, shubha bildirish va xato haqida gapirishdan jazodan qo‘rqmasa, o‘rganish xulq-atvori kuchayadi (Edmondson, 1999).

Transformatsion liderlik. Bass va Avolio (1994) modelida “intellektual rag‘batlantirish” – ishonchlilik bilan birga yangi yondashuvlar va muammoga turli nuqtai nazardan qarashni rag‘batlantirish – liderlikning asosiy komponentlaridan biridir.

Rag‘batlantirish va baholash tizimi. Tashabbus va asoslangan tanqidiy fikr ijobiy baholansa, “xatosiz hisobot” madaniyati o‘rniga o‘rganish madaniyati shakllanadi.

### *5.3. Shaxsiy rivojlanish usullari*

Tashkiliy muhit bilan bir qatorda har bir xizmatchining shaxsiy intellektual mehnati ham muhim. Bunga muntazam mutolaa (harbiy tarix, strategiya, falsafa, axloq, texnologiya), fanlararo bilimlarni egallash va xorijiy tillarni o‘rganish kiradi. Qaror qabul qilishdagi tipik kognitiv xatolar – tasdiqlash xatosi, langar effekti, guruhiy fikrlash – haqida bilim va ularni mashqlar orqali aniqlash ko‘nikmasi alohida ahamiyatga ega (Kahneman, 2011; Heuer, 1999). Refleksiv amaliyot, ya’ni har bir muhim qaror va mashqdan so‘ng o‘z fikrlash jarayonini tahlil qilish ham shu yo‘nalishning bir qismidir (Schön, 1983).

### *5.4. Axloqiy-huquqiy yo‘nalish*

Harbiy xizmatchining mustaqil fikrlashi huquqiy va axloqiy asosga ega bo‘lishi shart. Xalqaro huquq buyruq ijrosi har doim ham javobgarlikdan ozod qilmasligini belgilaydi: Nyurnberg tamoyillarida yuqori turuvchining buyrug‘i uchun javobgarlikdan ozod qilish nazarda tutilmagan (International Law Commission, 1950), Xalqaro jinoyat sudi Rim Statutining 33-moddasi esa buyruqni ijro etish faqat muayyan cheklangan sharoitlarda, jumladan buyruq ochiq-oydin noqonuniy bo‘lmagan holda himoya asosi bo‘lishi mumkinligini nazarda tutadi (Rome Statute, 1998). Demak, xizmatchi buyruqning qonuniyligini baholay oladigan huquqiy savodxonlik va axloqiy mulohaza qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim. Jang maydonidagi xulq-atvorning omillari bo‘yicha tadqiqotlar ham harbiy ta’limda axloqiy tarbiya, vijdon va huquqiy me’yorlar bilan birga amaliy mashqlar muhimligini ko‘rsatadi (Muñoz-Rojas & Frésard, 2004).

## 6. To‘siqlar va xatarlar

Fikrlash madaniyatini shakllantirish yo‘lida bir qancha institutsional to‘siqlar mavjud:

o‘ta markazlashgan boshqaruv va mayda masalalargacha nazorat qilish; Wong (2002) bunday muhit tashabbus va innovatsiyani susaytirishini ta’kidlaydi;

“xatosiz” hisobotga undaydigan va xatodan qo‘rqishni kuchaytiradigan baholash madaniyati;

konformizm va guruhiy fikrlash, ya’ni yuqori fikrga mos kelish bosimi;

o‘quv dasturlarida yodlashga asoslangan baholash ustunligi va muhokama uchun vaqt yetishmasligi;

axborot muhiti xatarlari: dezinformatsiya, manipulyatsiya va radikal g‘oyalar ta’siri.

Shuning uchun erkin fikrlashni rivojlantirish tashqi axborotga mustaqil baho bera olish, ya’ni media va axborot savodxonligi bilan birga olib borilishi kerak. Aks holda “mustaqil fikr” sifatida tashqi manipulyatsiya mahsuli qabul qilinishi mumkin.

Shuningdek, erkin fikrlash jang sharoitidagi zarur birdamlik va tezkorlikka zarar yetkazmasligi uchun muhokama va ijro bosqichlarini aniq ajratish zarur: muhokama rejalashtirish va tayyorgarlik davrida, ijro esa qaror qabul qilingandan so‘ng amalga oshiriladi.

## 7. To‘rt bosqichli integrativ model

Yuqoridagi usullar asosida quyidagi to‘rt bosqichli integrativ model taklif etiladi:

1-bosqich: Asos. Mantiq, argumentatsiya, kognitiv xatolar, harbiy tarix, xalqaro gumanitar huquq va axloq bo‘yicha asosiy bilimlarni berish.

2-bosqich: Amaliyot. Kazus tahlili, debat, harbiy o‘yinlar va red teaming orqali ko‘nikmalarni xavfsiz muhitda sinash.

3-bosqich: Muhit. Vazifaviy boshqaruv, psixologik xavfsizlik va intellektual rag‘batlantiruvchi liderlikni bo‘linma darajasida joriy etish.

4-bosqich: Refleksiya va baholash. AAR, refleksiv yozuv, 360 daraja fikr-mulohaza va natijalarni davriy tahlil qilish.

Samaradorlikni baholashda yodlangan bilim hajmidan ko‘ra sifat ko‘rsatkichlari muhim: qaror qabul qilishda ko‘rib chiqilgan muqobillar soni va asoslanganligi, savol berish va tanqidiy fikr bildirish madaniyati, AAR dagi ishtirok sifati, tashabbusning qo‘mondon niyatiga mosligi hamda qaror oqibatlari tahlili. Baholash jarayoni tanqidiy fikr bildirgan xizmatchini jazolash emas, aksincha o‘rganish imkoniyati sifatida qurilishi kerak.

## 8. Xulosa

Tadqiqot harbiy xizmatchilarda intellektual g‘oyalar va erkin fikrlash qobiliyatini shakllantirish zamonaviy harbiy xavfsizlikning ajralmas qismi ekanini ko‘rsatdi. Asosiy xulosalar:

Harbiy kontekstda erkin fikrlash intizomga zid emas; u qonuniylik va qo‘mondon niyati doirasida namoyon bo‘ladigan intizomli tashabbusning intellektual asosidir.

Samarali shakllantirish yagona usulga emas, tizimli kompleksga – ta’lim-metodik, tashkiliy-boshqaruv, shaxsiy va axloqiy-huquqiy yo‘nalishlar uyg‘unligiga tayanadi.

Muhit hal qiluvchi omil: psixologik xavfsizlik, vazifaviy boshqaruv va xatolardan o‘rganish madaniyati bo‘lmasa, eng yaxshi o‘quv usullari ham cheklangan natija beradi.

Mustaqil fikrlash axborot savodxonligi va huquqiy-axloqiy ongni mustahkamlash bilan birga olib borilsagina xavfsiz va foydali bo‘ladi.

Tavsiyalar: (1) harbiy ta’lim dasturlariga tanqidiy fikrlash, mantiq va qaror qabul qilish psixologiyasi modullarini kiritish; (2) kazus tahlili, harbiy o‘yinlar, red teaming va AAR amaliyotini muntazam joriy etish; (3) qo‘mondonlarni vazifaviy boshqaruv va intellektual rag‘batlantiruvchi liderlik bo‘yicha tayyorlash; (4) baholash tizimida tashabbus va sifatli tahlilni rag‘batlantirish; (5) takliflar uchun xavfsiz kanallar yaratish. Kelgusi tadqiqotlarda modelning pilot sinovi, uning samaradorligini miqdoriy va sifat jihatidan baholash hamda milliy harbiy ta’lim sharoitiga moslashtirish ustuvor yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

**Adabiyotlar ro‘yxati (References)**

Argyris, C. (1991). Teaching smart people how to learn. Harvard Business Review, 69(3), 99–109.

Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). Improving organizational effectiveness through transformational leadership. Sage.

Bloom, B. S. (Ed.). (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. David McKay.

Cohen, E. A., & Gooch, J. (1990). Military misfortunes: The anatomy of failure in war. Free Press.

Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. Administrative Science Quarterly, 44(2), 350–383.

Facione, P. A. (1990). Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction (The Delphi Report). American Philosophical Association.

Heuer, R. J., Jr. (1999). Psychology of intelligence analysis. Center for the Study of Intelligence, Central Intelligence Agency.

Huntington, S. P. (1957). The soldier and the state: The theory and politics of civil-military relations. Harvard University Press.

International Law Commission. (1950). Principles of international law recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the judgment of the Tribunal. United Nations.

Janowitz, M. (1960). The professional soldier: A social and political portrait. Free Press.

Kahneman, D. (2011). Thinking, fast and slow. Farrar, Straus and Giroux.

Klein, G. (1998). Sources of power: How people make decisions. MIT Press.

Kolb, D. A. (1984). Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice-Hall.

Mezirow, J. (1991). Transformative dimensions of adult learning. Jossey-Bass.

Muñoz-Rojas, D., & Frésard, J.-J. (2004). The roots of behaviour in war: Understanding and preventing IHL violations. International Committee of the Red Cross.

Paul, R., & Elder, L. (2006). The miniature guide to critical thinking concepts and tools. Foundation for Critical Thinking.

Rome Statute of the International Criminal Court. (1998).

Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.

UK Ministry of Defence. (2013). Red teaming guide (2nd ed.). Development, Concepts and Doctrine Centre.

US Army. (2019). Mission command: Command and control of Army forces (ADP 6-0). Headquarters, Department of the Army.

Wong, L. (2002). Stifling innovation: Developing tomorrow's leaders today. Strategic Studies Institute, U.S. Army War College.

Zenko, M. (2015). Red team: How to succeed by thinking like the enemy. Basic Books.